

Kitâbü'l-Filâha'da Gök Cisimleri - Tarım İlişkisi

Celestial Bodies – Agricultural Relations in Kitâbü'l-Filâha

Mükerrem Bedizel Zülfikar Aydın*

Özet

XII. yüzyılda İbn Avvam tarafından kaleme alınan Kitâbü'l-Filâha yalnız İslam dünyasının değil bütün Ortaçağ ilim âleminin en önemli ziraat - botanik eserlerinden biridir. Otuz beş bölüm olarak tertip edilen, başta toprak çeşitleri ve nitelikleri, aşılama, gübreleme, sulama, zirai hastalıklarla ve zararlılarla mücadele gibi konuların yer aldığı eser, XVI. yüzyılda Muhammed b. Mustafa b. Lütfullah tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu çalışmada, Kitâbü'l-Filâha'da yer alan Güneş, Ay, gezegenler, yıldızlar ve burçların tarım faaliyetleri üzerindeki etkisi, tercümesinden taranarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kitâbü'l-Filâha, Astronomi, Astroloji, Gök cisimleri-tarım ilişkisi.

Abstract

In this study, the material in Kitâbü'l-Filâha that shows the effects of the Sun, the Moon, the planets, the stars and the signs of the zodiac on agricultural activity is ascertained. Kitâbü'l-Filâha is written in the XII. Century in Arabic and this study is based on its translation made in the Ottoman era.

Keywords: Kitâbü'l-Filâha, Astrology, Astronomy, the relation of celestial bodies and agriculture.

*Yrd. Doç. Dr. Mükerrem Bedizel Zülfikar Aydın, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, Sakarya.
baydin@sakarya.edu.tr

Giriş

İnsanoğlu ilk çağlardan bu yana gökyüzüyle ilgilenmiş; Güneş ve Ay başta olmak üzere yıldızları ve gezegenleri gözlemlemiş ve bunların döngüsünü fark etmişti.¹ Gökyüzünde şaşmaz bir düzende devam eden bu döngüyle birlikte Ay ve Güneş'in günler, haftalar, aylar, mevsimler ve gece-gündüzle olan ilişkisi de keşfedildi.

Tarım toplumuna geçişle birlikte zamanı hesaplama yöntemleri geliştirildi; zira tarımsal faaliyetler çok daha mükemmel bir takvim bilgisi gerektiriyordu. Eski medeniyetlerin tarımsal faaliyetleri doğrultusunda geliştirdikleri takvimlere en iyi örnek Nil nehri civarında gelişen Mısır medeniyetidir. Mısırlılar tarımdan mümkün olan en yüksek verimi alabilmek için mükemmel bir takvim geliştirdiler ve bugün kullandığımız takvimin prototipi olan bir tarım takvimi kullandılar².

Tarımın gelişmesiyle gökyüzü olayları ve döngüleriyle ziraat arasındaki ilişki de fark edildi. Yine Mısır'da rahip-astronomlar, Nil nehrinin senelik taşmalarıyla *Sirius* 'un (Akyıldız) şafak sökmeden hemen önce görünmesi arasındaki bağlantıyı keşfederek resmi takvimi bu gözlem üzerine kurdular. *Sirius* zamanla "seneyi başlatan" olarak adlandırıldı. Mısırlıların kullandığı bu ilk takvim toplam 365 günden ve her biri 30 gün çeken 12 aydan meydana geliyordu. Her yılı dört aydan oluşan üç mevsime ayırdılar: Taşma mevsimi, Suların çekilmesi ve Hasat.³

Takvim bilgisi bir yana, İlk Çağ uygarlıklarının astronomi bilgilerine baktığımızda hemen hepsinin astrolojik/astrolatrik unsurlarla dolu olduğunu görürüz. Bir başka ifadeyle bu uygarlıkların dini-mitolojik unsurlarla donatılmış bir evren tasavvurları vardı: Gök cisimleri ya tanrılaştırılmış veya tanrıların makamı olarak ya da tanrıların yarattığı varlıklar olarak kabul edilmişlerdi. Gök hadiseleri ise tanrıların yapıp etmeleriydi. İnançların içinde yaşanan şartlarla şekillendiği göz önüne alınırsa tarım toplumu olan İlk Çağ medeniyetlerinin tanrıların da tarımla ilişkisi olması tabiidir. Nitekim mesela, Sümer hava tanrısı *Enlil*, en

¹ Geç Paleolitik Çağa ait, üzerlerine Ay gözlemleri kazınmış çok sayıda rengeyiği ve mamut kemikleri bulunmuştur. Bunlardan bir tanesi Ukrayna'da bulunan ve 15.000 yaşında olduğu tahmin edilen üzerinde Ay gözlemleri olan mamut boynuzudur. Bk. J. E. McClellan III, H. Dorn, *Dünyanın Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, ed. M. Alev, çev. Haydar Yalçın, Arkadaş Yay. Ankara 2008, s.15.

² Mısır medeniyetinde kullanılan takvimle ilgili geniş bilgi için bk. Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1982, s. 77-86.

³ Colin Ronan, *Bilim Tarihi; Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*. çev. E. İhsanoğlu, F. Günergun, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 2003, s. 18-19.

büyük gök tanrılarında biriydi. *Enlil*; topraktan tohum çıkaran, bitki ve ağaçları büyüten, ülkeye bolluk ve bereket getiren, tarım aletlerinin ilk örnekleri olan kazma ve sabana ilk biçimini veren tanrıdır.⁴

Yine Sümer mitolojisinde Gök tanrısı *An*'ın kızı olan *İnanna* aşk tanrıçasıdır ve Yunan mitolojisindeki Venüs'ü temsil eder. *İnanna* aynı zamanda bereket ve çoğalmanın sembolüdür. Onun çevresinde gelişen mitolojik olayların tarımsal niteliği de dikkat çekicidir: *İnanna*, çoban tanrısı *Dumuzi* "Temmuz" ile evlenir. *Dumuzi* her yılın en sıcak günlerinde ölür; ilkbaharda *Dumuzi*'nin tekrar dirilmesiyle bitkiler yeniden yeşerir, ülkeye bereket gelir.⁵

Gök ile yeryüzü arasında bir ilişki olduğuna inanan ve kâinatı canlı bir varlık olarak kabul eden animistik görüşe sahip İlk Çağ medeniyetlerinde, diğer pek çok konuda olduğu gibi tüm tarımsal faaliyetlerin de - bitkilerin ekilmesi, gelişimi ve hasatından başlayarak elde edilecek ürünün verimi, kalitesi ve saklanması kadar - gök cisimlerinden etkilendiğine inanılmıştır. Çünkü Ay'ın su ve bitkilerle olan ilişkisinde görüldüğü üzere "Gökle yer arasında bulunan ilişki ... yeryüzü gerçeklerinin anlaşılmasını ... mümkün"⁶ kılmaktadır. Su, canlıların büyümesini sağladığı için çoğalmayı temsil eden Ay'ın etkisi altındır. Bitkiler ayın döngüleriyle bağlantılı olarak, su sayesinde büyür, gelişir.⁷

Bu inanışın örneklerinden biri de Hesiodos'un (MÖ. 8. yy.) *İşler ve Günler* adlı manzum eserinde zirai faaliyetler için uygun zamanları gökyüzü cisimleriyle ilişkilendirerek açıklamasında görülür:

*Ekini biç görünce gökte
Pleiad yıldızlarını, Atlas'ın kızlarını
Görünmez oldukları zaman da
Ek toprağını⁸*

Bu dizelerde yer alan *Pleiad yıldızları*; *Ülker*, *Süreyya*, *Yedi Kardeşler*, *Yedi Kız Kardeş* veya *Pervin* yıldız kümesidir. *Atlas* yıldızı ise bu yedi kız kardeşin babalarını temsil

⁴ Mehmet Bozca, *Eski Doğu ve Batı Kavimlerinde Felsefi Düşünce (Sümer, Babil, Asur, Hurri, Hitit, Grek)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

⁵ Geniş bilgi için bk. Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.

⁶ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi; Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*. Cilt I, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 102.

⁷ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, s. 168, 171-173.

⁸ A. Erhat, S. Eyüboğlu, *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, TTK. Yayınları, Ankara 1991, s. 92.

eder. Hesiodos'un eserinde yer alan tarımla ilgili benzer kabuller Anadolu'da hala yaşamaktadır.⁹

Kaynaklarını başta Antik Yunan olmak üzere Mezopotamya, Mısır, İran ve İslam öncesi Arap kültüründen alan İslam medeniyetinde de göklerle yer arasında bir ilişki düşüncesi vardır. Önemli bir bölümü kozmolojik olan İslam astrolojisinde¹⁰ bütün yaratılış Eşsiz Bir İlke'den kaynaklanmaktadır ve gökler dünyaya hâkimdir.¹¹ Bir başka ifadeyle kâinat "Tanrı'nın bir tezahürü" ve "tabiat bir bütün"dür.¹² Aslında Aristo'nun ortaya koyduğu kozmoloji İslam âlimlerince devam ettirilmiştir. Buna göre evren, Ay-altı ve Ay-üstü âlemlerden oluşmuştur. Ay-altı âlem hem kozmolojik hem ontolojik zincirde en alt tabakayı oluşturmaktadır ve gökten gelen etkilere karşı edilgen ve bağımlıdır. Oluşma ve bozulma âlemindeki bütün değişimler, her şeyi düzenleyen ve bu dünyadaki olaylara yön veren göklerin etkisiyle meydana gelir.¹³ İslam kozmolojisine göre gök cisimleri sadece hareket eden, hareketleri ve periyodları ölçülen nesnelere değildir; gök cisimleri aynı zamanda Tanrısal bir güç taşırlar.¹⁴ Dolayısıyla "Gezegenerin, hareketleri sırasında kevn ve fesad âlemindeki olaylar, özellikle bitkilerin, hayvanların ve insan cenininin oluşumu üzerinde görülebilir etkileri vardır."¹⁵

⁹ A. Erhat, S. Eyüboğlu, *age.*, s. 92-102. Benzer inanışlar sadece Anadolu'da değil Balkanlarda ve diğer coğrafyalarda yaşayan Türkler arasında da yaygındır. Sözelimi, Makedonya'nın Debre şehrinde yaşayan Türkler, tarlaya yeni tohum atmak ve ekilen tohumların kaybolmaması için de yeni aydan en az üç gün geçmesi gerektiğine inanmaktadırlar. bk. Emine Hilal Ercan, "Balkanlarda Gökyüzü ile İlgili İnanışlar ve Halk Takvimi" *Milli Folklor*, 2006, Sayı 69, Ankara 2006, s. 75.

¹⁰ "İslam bilim literatüründe astronomi ve astroloji yerine kullanılan *ilm-i nücum* iki ana disipline ayrılmaktadır: ilm-i ahkam-ı nücum ve ilm-i nücum-ı talimi. İlm-i nücum-ı talimi ile matematiksel astronomi ilm-i ahkam-ı nücum ise yıldızların zaman içinde olmuş ve olacak hadiseler hakkında verdiği işaretlerin yorumlanmasını amaçlar. İlm-i ahkam-ı nücumu da tabii astroloji ve ahkam astrolojisi olarak iki disipline ayırmak mümkündür. Tabii astroloji feleklerin atmosfer ve yeryüzündeki dört unsura dayalı fiziki nesne ve olaylar üzerine yaptığı tesirleri inceler ve eski astronominin kozmolojik modelini esas alarak tahmin ve kehanetlerde bulunur. Ahkam astrolojisi ise gök cisimlerinin insan kaderi üzerinde etkileri olduğu inanacıyla gelecek hakkında kehanetlerde bulunur." Tefik Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücum", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 124-125.

¹¹ "Astrolojinin en önemli bölümü kozmolojik rolü idi ve bu kozmolojik yön, 'göklerin', 'dünya'ya hâkim olduğunu, bütün yaratılışın Eşsiz Bir İlke'den kaynaklandığını ve dünyasal yaratıkların, gezegenlerle sembolize edilen melekler karşısındaki edilgen durumunu açıklamaya çalışıyordu." Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, çev. Nazife Şişman, İnsan Yayınları, İstanbul 1985, s. 71, 96.

¹² Seyyid Hüseyin Nasr, *age.*, s. 234.

¹³ Seyyid Hüseyin Nasr, *age.*, s. 266.

¹⁴ "Onlar aynı zamanda dünyadaki bütün değişmelerin sebebi olan Külli Nefs'in çeşitli güçlerinin mevkileridir." Seyyid Hüseyin Nasr, *age.*, s. 87, 97.

¹⁵ Seyyid Hüseyin Nasr, *age.*, s. 96-97, 174. Mesela, cenin ilk ayında Zühâl'in, ikinci ayında Müşteri'nin, üçüncü ayında Merih'in, dördüncü ayında Güneş'in, beşinci ayında Zühre'nin, altıncı ayında Utarit'in, yedinci ayında Ay'ın terbiyesinde olur. Bu sebeple çocuk yedi aylık doğarsa yaşar. Eğer sekiz aylık doğarsa ölür; zira sekizinci ayda yeniden Zühâl'in terbiyesine girmiştir. Zühâl, soğuk ve kuru olduğundan tabiatı ölüm olur. bk. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, Sadeleştiren: M. Fuad Başar, Kit-San Matbaacılık, İstanbul 1984, s. 59.

Ay-altı âlemde bulunan varlıkların hepsi sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve nemlilik niteliklerine sahip dört elementten meydana gelmiştir. Hava, sıcak ve nemli; su, soğuk ve nemli; toprak, soğuk ve kuru; ateş, sıcak ve kurudur. Ancak beşinci madde olan eterden meydana gelen “gökler de mutlak olarak elementler dünyasından farklı değildirler, çünkü onlar da sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve nemden oluşan dört ana niteliği taşırlar ve gökler, Ay-altı âleme, parçaları bütünleşmiş bir kozmos içinde etki ederler.”¹⁶

O halde zirai faaliyetleri en uygun şekilde yaparak topraktan en kaliteli ve yüksek verimi almayı hedefleyen çiftçi, bunun için Ayın hangi evresinde hangi işlemi yapmanın daha iyi olacağını; Güneş ve diğer yıldızların bitkiler üzerindeki tesirini vs. bilmek zorundadır. Bu sebeple İslam medeniyetinde de bazen müstakil bir eser olarak, bazen de ziraat/astronomi/astroloji eserlerinin içinde bir bölüm halinde tarım takvimleri hazırlanmıştır. Bunlara örnek olarak IV/X. yüzyılda Ebu'l-Hasan 'Arif b. Said el-Kurtubî'nin (ö. 370/981) *Kitâbü'l-Envâ* adını taşıyan eseri ile Resuloğulları devleti sultanlarından Ömer b. Yusuf'un (ö.1296) yazdığı *Kitabü't-Tabsıra fi'l İlmi'n-Nücum* adlı eserinin otuz ikinci bölümü verilebilir. Bunlar dışında kalan tarımla ilgili diğer eserlerde de yeri geldikçe gök cisimlerinin zirai uygulamalar üzerindeki etkilerine değinilmiştir.

Bu çalışmada klasik İslam medeniyetinde kaleme alınmış bir ziraat kitabı olan *Kitâbü'l-Filâha*'yı Osmanlı döneminde yapılmış olan tercümesinden taradık ve bu eserde yer alan, gök cisimlerinin tarım faaliyetleri üzerindeki etkisini gösteren malzemeyi tespit etmeye çalıştık¹⁷.

Kitâbü'l-Filâha, Ortaçağ'ın en önemli ziraat-botanik alimlerinden kabul edilen İbn Avvam'ın (Ebu Zekeriya Yahya b. Muhammed b. Ahmed el-İşbilî) VI/XII. yy.da Arapça olarak kaleme aldığı bir ziraat eseridir. İki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde ziraatle ilgili bilgiler yer alırken ikinci bölüm ziraatle birlikte üretimi yapılan hayvanlara ayrılmıştır. Bu eser Mustafa b. Lutfullah tarafından 18 Şaban 998 (22 Haziran 1590) tarihinde Türkçeye çevrilmiştir.¹⁸

¹⁶ Seyyid Hüseyin Nasr, *age.*, s. 154.

¹⁷ Bir makale sınırlarını aşmaması düşüncesiyle Ay ve Güneş'in hareketleri sonucu meydana gelen mevsim, ay ve günlerin zirai uygulamalardaki rolü, bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

¹⁸ Eserin çevirimetni tarafımızdan hazırlanarak yayımlanmıştır. Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *İbn Avvam Terceme-i Kitâbü'l-Filâha (Ziraat Kısmı); Çevirimetin-İnceleme-Sözlük, Mütercim: Muhammed b. Mustafa b. Lutfullah*, Kitabevi, İstanbul 2011, s. 495.

Güneş

İslam kozmolojisinde Güneş, “Evrenin kalbidir.” ve “Tanrının göklerde ve yerdeki işaretidir.” “O aynı zamanda doğrudan varlığın feyzini sembolize eden ve bütün evreni aydınlatan ışık kaynağıdır.”¹⁹

“Akıl,²⁰ Güneş ve Ay'a hayat verir. Evlilikleri ile her şeyin ortaya çıktığı, evrenin birinci ve ikinci veya daha sembolik bir anlatımla eril ve dişil prensipleri olan Güneş ve Ay sayesinde bütün evren hayat kazanmaktadır.”²¹

Kitâbü'l-Filâha'da Güneş her şeyden önce toprağın oluşumu ve kalitesiyle ilişkilidir. Çünkü toprak, Güneş ve yağmurun etkisiyle zaman içinde oluşur ve yeryüzünde en iyi toprak, güneş gören yerlerdeki topraktır. O kadar ki Güneş görmeyen bazı kuyulardan veya derin yerlerden kazılarak çıkarılan toprakta hiçbir şey yetişmez. Çünkü toprağın tabiatı *barid* “soğuk” ve *yabis* “kuru” dir; Güneş hararetiyle ısıtmadıkça, yağmur rutubet vermedikçe üzerinde bir şey yetişmesi mümkün değildir: “... taş, mürür-ı zemân ile güneş ve yagmur te'sirinden topraga mübeddel olur. Zîrâ güneş, od gibi eczâsını kurudup teferruk ider. Ba'dehu üzerine yagmurlar yagup, müddet-i medîde ile topraga mübeddel olur. İbn Haccâc dir ki Râzî'nün güneş harâreti ile arzun eczâsını müteferrik ider didüğü delîl-i vâzıhdur. Zîrâ yir yüzinde atyeb-i arz, güneş tasarruf itdüğü yirlerdür. Zîrâ güneş tokınmaduğı ba'zı kuyuları ve derin yirleri kazup, toprakları taşra çıkdukda, ol yılda anda zer' olinsa a'lâ nesne bitmez. Ve sâyir arzlarda dahı nebât zuhûra gelmez. İllâ güneş anı harâretiyle perveriş eyleye. Zîrâ arzun tabî'atı bârid ve yâbisdür. Güneş harâret virüp ve yagmur rutûbet virmeyince neşv ve nemâ bulmaz.”²²

Zaten toprağı sürmekten maksat da Güneş'in toprağa nüfuz etmesidir: “... yirleri kış zemânında niçe kerre saban ile sürüp, sayf faslında vâsi' ve derin yollar açup, tâ ki güneşün harâreti anun içine girüp, tamâm perveriş idüp, ekin zemânına gelince turup, her ne dikilse ve ekilse kemâli üzere zuhûr ider.”²³

¹⁹ Seyyid Hüseyin Nasr, *age.*, s. 89.

²⁰ İhvan *aklı* şöyle açıklar: “Tanrı'nın yarattığı ve varlık haline getirdiği ilk şey, basit, ruhi, mükemmel ve olağanüstü bir cevherdir ki, O bütün her şeyin şeklini içerir. Bu cevhere *akıl* denir. Bu cevherden sonra, hiyerarşide daha aşağıda yer alan Külli Nefs adını alan cevher gelir.” Seyyid Hüseyin Nasr, *age.*, s. 62-63.

²¹ Seyyid Hüseyin Nasr, *age.*, s. 90.

²² Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 6b, 122ab gibi.

²³ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 122a.

Ancak sürülmüş iyi toprağı yaz aylarında bu şekilde bırakmamak gerekir. Aksi takdirde Güneş'in sıcaklığı toprağın nemini alıp kurutacağından ekime elverişli olmaz: *"Ammā zikr olan sürülmüş yiri çok komamak gerekdür, fasl-ı sayfda; zīrā güneşün harāreti rutūbetin alur, zer'e kābil olmaz."*²⁴

Güneş, kötü kokulu topraklar gibi bazı verimsiz toprakların verimli hale getirilmesinde de önemli bir rol oynar: *"Ve arāzī-i mirre ve harbakiyye ve müntine ve sāyir bunlara benzer salāhi ümīd olunan fāsīd yirler üzerinde kırk gün tatlu su durup ba'dehu bu mikdār güneş üzerinde tursa elbette salāh hāsıl olup gayrı 'ilāca ihtiyāc olmaz."*²⁵

Ekim işine Güneş toprağı ısıttığında başlanmalıdır. Eğer geciktirilirse toprak soğur, ekilen tohumu tam kabul etmez; dolayısıyla mahsul az olur: *"Ve yirde güneşün harāreti dahi var iken ibtidā' itmek gerekdür. Eger te'hīr olinsa yir soviyup tohmı tamām kabül itmemegin hayrı az olur."*²⁶

Güneş, bitkilerin büyüme ve gelişmesinde de etkilidir. Ancak bazı bitkiler bol Güneş ışığı isterken bazıları daha gölgeli yerleri tercih ederler: *"Ammā sezāb. ... gāyetde güneşli yir ister"*²⁷; *"hīrī ... çok suya ve güneşe tahammül itmez. Gölgeli ve ağaçlar arasında ekilmek ister ki güneş çok dokunmaya."*²⁸

Dikim ve aşılama için ağaçlardan alınan budağın Güneş görmüş olması tercih sebebidir; zira gölgede büyüyen budaktan yetişen ağacın yemişi az olur ve olgunlaşmadan dökülür: *"Ve dikmek için kesilen budak gerekdür ki ... şark tarafından güneşde perveriş olan ağaçdan ihtiyār olunup gölgede bitenden olmaya. Zīrā yimişi az olur ve yetişmedin dökilür;"*²⁹ *Bir ağaçdan kalem almak isteseler gerekdür ki, ağacın kavī olan budağı ki cenūb cānibinden yāhūd şark tarafından güneşe karşı olup ve giçen senede meyve virmiş ola."*³⁰

Ancak Güneş'in etkisi her zaman müspet değildir. Bilhassa yaz mevsiminde Güneş'in sıcaklığı bitki için öldürücü olabilir. Aşağıda verdiğimiz örnekte üzüm dikilirken kazılması gereken toprak miktarı belirtilmiş, böylece bitkinin toprağın rutubetinden faydalanarak Güneş'in sıcağından solmaması hedeflenmiştir: *"... üzüm çubugı düz yirlerde kazılsa*

²⁴ Mükerrerrem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 122a.

²⁵ Mükerrerrem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 15b.

²⁶ Mükerrerrem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 127a.

²⁷ Mükerrerrem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 175b.

²⁸ Mükerrerrem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 171b.

²⁹ Mükerrerrem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 37b.

³⁰ Mükerrerrem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 79b.

derinligi dört ayak mikdârı gerekdür. Bundan murâd güneşün harâreti ana yitişmekdür. Kudemâ-i filâha mütteliklerdür ki bu diyârda güneşün harâreti bundan ziyâdeye yitişmez; meger ki çatlak yirler ola. Eger bundan az kazılırsa fidân yirden çok gıdâ almayup yay günlerinde güneş yakup helâk eyler. Derinliginde olan rutûbet kendüye vâsıl olmamağın helâk olur.”³¹

Bazı bitki hastalıklarında veya bazı zararlılarla mücadelede yapılması tavsiye edilen birtakım işlemler için de uygun zaman Güneş sıcaklığının olmadığı zamanlardır. Bu zaman dilimi güneş tolunurken (batarken) veya gün doğmazdan evvel şeklinde ifade edilir. Mesela, insan ve hayvanlarda görüldüğü gibi bitkilerde de görülen, bazı ağaçlara ve bilhassa ekinlere ârız bir hastalık olan yarakan tedavisinde uygulanacak işlem, güneş doğmadan önce yapılmalıdır: “Ammâ yerakân, ba’zı ağaçlara ve ekseriyyâ ekinlere ‘ârız olur... ‘Îlâcı budur ki, kissâ-i berrî -ki eşek hıyârına dirler- yapragıyla alup ve nebâtü’s-ser’ândan budagı ve yapragıyla alup ve su katup, hāvanda kuvveti çıkınca muhkem döğüp, üzüme ve sâyir ekinlerin üzerine gün dogmazdan evvel saçsalar...”³²

Bilhassa çok sıcaklarda yapılan sulama sırasında da Güneş’in batışına yakın saatler tercih edilmelidir: “Ammâ gâyet ıssıda suvarılan ağaçlar husûsen agustôsda, ki harâret ziyâde olup ve gün kemâlin bulduğı zemândur, suvarmak gerekdür ahşâma karîb.”³³

Elma ağacında görülen zararlıyla mücadele etmek için önerilen bir reçetede ağacın dibinin dört gün açık bırakıldıktan sonra beşinci ve altıncı günler Güneş battığı zaman tatlı su ile sulanması; diğer reçetede ise yine ağacın dibini açıp uygun gübrelere gübreleyip yedi gün sonra güneş batarken sulanması tavsiye edilir: “Tüffâh agacına kurt düşse dibini açup, keçi bevlîyle toyınca suvarup, dört gün açık koyup, ba’dehu beşinci ve altıncı günü, gün batduğı zemânda tatlı su ile suvarılsa, def’ ider ... Ve ba’zılar dirler ki, kurdını def’ itmege ‘ilâc-ı küllî budur ki, dibini açup, gendüye muvâfık olan zible âdem südüğü saçup, yedi günden sonra güneş tolunurken tatlı suyla karışdurup, suvarsalar küllî fâyidesi vardur. Kezâlik emrûda dahi nâfi’dür.”³⁴

Ay

³¹ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 41a.

³² Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 100b.

³³ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 88b.

³⁴ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 107a.

Ay, İlk Çağ medeniyetlerinde olduğu gibi İslam kozmolojisinde de dışıl ilkeyi sembolize eder ve evrenin ikinci ilkesidir. “Akıl³⁵, Güneş ve Ay'a hayat verir. Evlilikleri ile her şeyin ortaya çıktığı, evrenin birinci ve ikinci veya daha sembolik bir anlatımla eril ve dişil prensipleri olan Güneş ve Ay sayesinde bütün evren hayat kazanmaktadır”³⁶ Dolayısıyla Ay, dünya ve canlılar üzerinde Güneş'ten sonra en büyük etkiye sahiptir; fakat etkisi daha çok yeryüzündeki döngülerle sınırlı kalmıştır. Aynı zamanda bitkilerin büyüme ve gelişmesini, meyvelerin çürümesini, meteorolojik olayları vs. etkiler.³⁷

Kitâbü'l-Filâha'da Ay'ın evreleri, gübrelemeden budamaya, ekim dikimden hasada kadar birçok konuda etkili olmaktadır. Birçok zirai işlemin yapılması için uygun görülen zaman, *ay artarken* veya *ay eksilirken* şeklinde ifade edilir. *Ay artması*, Ay'ın hilal şeklinden dolunaya dönüşüm sürecidir. Bundan sonra *Ay eksilmeye* başlar.³⁸ Dolunay ise ayın *kemal* bulduğu on dördüncü gündür.³⁹

Eserde, birçok zirai işlem için Ay'ın artma evresi daha uygun görülür; zira Ay kendi kuvvetinden kuvvet verir: “*insân cemî' umûrını kamerün nûrınun ziyâdeliği zemânında ferah ve sürûr üzere itse ay gendü kuvvâsından ana takvît virür.*”⁴⁰ Ve bu bilgi Âdem Peygambere dayandırılır: ... “*garâset ve zirâ'atden neşv ve nemâsın murâd iden kimesne aslâ ağaç dikmeye ve ekin ekmeye ve nebâtdan bir nesneyi islâh itmeye, illâ ayun nûrı ziyâde olduğu zemânda ki Hazret-i Âdem 'a.s.'a böyle emr olunmuşdı.*”⁴¹ Çünkü bu süreçte ekilip dikilen bitkiler vaktinde gelişir; çiçekler, meyveler büyür; dallar, kökler kalınlaşır; meyveleri çok ve lezzetli olur: “*Ekinde ve sebzevâtda hıyâr ve kavun ve karpuz ve kabak ve bādincân ve bögrülce ve kettân ve bunlara müşâbih olanlar ol zemânda neşv ve nemâları zâhir olur ve reyâhînün zehâreti ve fevâkihün semerleri büyür ve budakları uzar ve ayun nûrı eksildükçe anlar dahı noksân bulur... Bu sebebdendir ki ba'zı kavm üzümü ve sâyir cemî' eşcâr ve zirâ'ati ayun rûşenliği ziyâde olduğu zemânda ihtiyâr itmişlerdür. Ol vaktda dikilen ve ekilen, tîz neşv ve nemâ bulur. Talları ve kökleri galîz olup ve meyvesi çok ve lezîz olur. Noksânı*

³⁵ Bk. dipnot 20.

³⁶ Seyyid Hüseyin Nasr, *age.*, s. 90.

³⁷ Seyyid Hüseyin Nasr, *age.*, s.187.

³⁸ Ancak “Ay artması”nın zamanı konusunda ziraat âlimleri arasında mutlak bir birlik söz konusu değildir. Yani artışın başlangıcı ve bitişi konusunda farklı görüşler ileri sürülmektedir: Başlangıcına ayın üçüncü veya dördüncü günü; bitişine on ikisinden on altısına kadar farklı tarihler verilmektedir. bk. Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 44b, 146b, 153b gibi.

³⁹ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 29b, 44a.

⁴⁰ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 68b.

⁴¹ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 44b.

*zemânında vâki' olursa uzamaz, husûsiyle kettân. Hakîm Ebû'l-Hayr dir ki kettânı ben tecrîbe eyledüm ve 'ayânen gördüm.'*⁴²

Gübreleme de Ay'ın arttığı yani ışığının yoğun olduğu dönemlerde yapılmalıdır: *"Ba'zular dirler ki üzüm çubugunu ayun evvelinden on beşine degin nûrının kuvvetidür, ziblemek gerekdür ki nef'i zâhir ola."*⁴³ Oysa Ay eksilmeye başladığında yapılan gübrelemenin faydası olmaz: *"Ve ziblemekde dahı ayun noksânı zemânında vâki' olandan nef' hâsıl olmadı."*⁴⁴

Bitkiyi ıslah etmek için yapılan işlemlerde de Ay ışığına dikkat edilmelidir. Söz gelimi armut ağacının bol meyve vermesi ve meyvesinin tatlı ve sulu olması isteniyorsa tatlı su kaynatılarak ağacının dibine dökülmeli, dallarına ve yapraklarına serpilmeli ve bu işlem Ay'ın nuru ziyadeliğinde yapılmalıdır: ... *"emrûd çok ve tatlu ve âb-dâr olması murâd olınsa tatlu suyu kaynadup, agacun dibine döküp ve dal ve budak ve yaprakları üzerine üç günde bir saçup bu 'ameli ayun nûrı ziyâdeliginde dört kerre itseler, meyvesi çok ve tatlı ve sulu olur."*⁴⁵

Ay, *barid* "soğuk" ve *ratıb* "nemli" niteliklere sahiptir⁴⁶ Dolayısıyla su, Ay ile ilişkilidir. Bu sebeple bitkilere suyu ay aydınında vermek daha iyidir: *"Sebzevâta suyu ay aydınında virmek yigdür, nûrı yir üzerinde olduğu zemânda."*⁴⁷ Nitekim metinde Ay'ın kuyu suyunu arttırıcı etkisinden de söz edilir: *"... bir kuyunun suyu az kalsa tatlu tuzdan bir mekkûk, ki bin beş yüz altmış dirhemdür, akar su ile olmuş ziblden ol mikdâr karışdurup bir gice aya ve yıldızlara karşı açuk koyup her gün ol kuyuya ol tuz ve ziblden yedi avuç mikdârı tamâm olunca kosa suyu gâyetde çok olur."*⁴⁸

Hiri çiçeğinin ekilmesi esnasında Ay ışığının fazla olmasının yanısıra eken kişinin temiz olması gerekliliği, varlıkların birbirlerine tesirlerini göstermesi açısından, güzel bir örnek olarak verilebilir: *"Hîrî: ... Ve eken kimesne pâk olup ve ayun nûrı ziyâdeligi zemânda eküp, üzerine dögilmiş keçi kıgı saçsalar râyihasını ziyâde ider."*⁴⁹

Ay'ın eksilmeye başladığı dolunaydan sonraki süreç zirai işlemler için genellikle uygun görülmez. Ancak olumsuz kabul edilen ve azalması istenen durumlarda tavsiye edilir.

⁴² Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 44ab.

⁴³ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 29b.

⁴⁴ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 44b.

⁴⁵ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 94a.

⁴⁶ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 44a.

⁴⁷ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 89a.

⁴⁸ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 32a.

⁴⁹ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 172a.

Sözgelimi yaban otları ay eskisinde yani Ay'ın ışığı azalmaya başladığı süreçte sökülürse bir daha bitmez: “*Ve yabān otlarınınun mazarratını, çıkarıldığı zemān ay eskisinde gerekdür ki artuk ol yirde bitmez.*”⁵⁰ Sarımsağın kötü kokmaması isteniyorsa Ay'ın eksilmeye başladığı süreçte ekilmesine dikkat edilmelidir: “*Ba'zılar dirler ki, sarımsak ay eskisinde ekilüp ve ba'zılar, ayun āhir üç gicesinde ekilse çirkin kokusu olmaz, dimişler.*”⁵¹

Ancak Ay'ın eksilme ve artma süreci konusu -özellikle ekin ekmeyle ilgili olarak- ziraat âlimlerini ihtilafa düşürmüştür. İbn Avvam eserinde bu konuya dikkat çeker: “*Kostōs hakīm dir ki ekini ay artarken ekmek gerek. Mihrārīs hakīm dir ki ben ay eksilürken ekdüm, peşimān olmadum. Ba'zılar dirler ki, eskisinde ve āhirinde ekilen ekin az biter ve za'if olur. Hakīm Ebū'l-Hayr dir ki ay eskisinde kettān eken fāyide ider; ben niçe kerre ekdüm, küllī nef' gördüm.*”⁵²

Yıldızlar

İslam kozmolojisinde yıldızlar da Ay-üstü âleme ait varlıklardır ve yukarıda da ifade edildiği gibi Ay-altı âleme etki ederler.

Eserde bilhassa bazı bitkilerin ekim zamanı yıldızlarla ilişkilendirilerek anlatılır. Mesela, buğdayı *Süreyya* yıldızı battığı zamanda ekme uygun bir tarihtir. *Süreyya* yıldızının battığı zaman olarak teşrin-i saninin on ikinci günü verilir: “*Bugdayı, süreyyā yılduzu tolundugı zemānda -ki teşrīn-i sānīnün on ikinci günidür- ekmege başlamak muvāfikdur.*”⁵³

Kendir, *simak-ı ramih* (Arcturus) denilen yıldızın şubatın yirmi altısındaki doğuşundan baharın ortasına yani martın yirmi dördüne kadar ekilebilir: “*Kendir... simāk-ı rāmih didükleri yıldız -ki şubātun yigirmi altısında togar- istivā-i rebī'ye dek -ki āzārın yigirmi dördidür- zirā'ati zemānidur.*”⁵⁴

Kunnebitin ekilmesi için uygun olan vakitse *kelbü'l-cimar* (Canis Majoris) denilen yıldız doğmadan öncedir: “*Kunnebīt ki lahana nev'indendür, kürünb-i Şāmī dimekle ma'rūfdur, ...ekilmesi vakti nīsānda, kelbü'l-cimār didükleri yıldız togmadın evvel gerekdür.*”⁵⁵

⁵⁰ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 181a.

⁵¹ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 166a.

⁵² Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 128a.

⁵³ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 126b.

⁵⁴ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 125b.

⁵⁵ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 160b-161a.

Bitkilerin yıldızların doğuş ve gözden kayboluş süreleriyle ilişkisi sadece ekim zamanıyla sınırlı değildir. Aşılama gibi başka zirai işlemler de yıldızlarla ilişkilendirilir. Mesela, zeytinin aşılama vakti yaz mevsiminin ortalarından *nesr-i tayir* (Alpha Aquila) denilen yıldızın temmuz başındaki doğuşuna kadardır: “*Ve zeytünün aşlaması vakti muhtelifdür ... Âdet üzere cārī olan vakti yaz vaktının i’tidālî zemânından nesr-i t̄ayir togincadur ki temmūzun başında vāki’ olur.*”⁵⁶

Gezenler

İslam kozmolojisine göre gök cisimleri sadece hareket eden, hareketleri ve periyodları ölçülen nesnelere değildir. Gök cisimleri aynı zamanda tanrısal/ruhsal bir güç taşırlar⁵⁷ Dolayısıyla “*Gezenlerin, hareketleri sırasında kevn ve fesād âlemindeki olaylar, özellikle bitkilerin, hayvanların ve insan cenininin oluşumu üzerinde görülebilir etkileri vardır.*”⁵⁸

Metinde, bazı bitkilerde istenen özelliklerin elde edilebilmesi için gezegenlerle uyumlu bir ekim takvimi önerilir. Sözgelimi soğan, eğer tatlı ve sulu olması isteniyorsa, Ay ışığının çok olduğu ve Ay’ın Zühre (Venüs) yıldızına bitişik veya yakın olduğu zamanlarda ekilmelidir: “*Eger sogan acı olmayup, tatlı olmak murād olunursa ayun nūri çok olup, Zühre yıldızına muttasıl yāhūd yakın oldukda ekilse, suyını ziyāde idüp, acılığını giderür.*”⁵⁹ Hurma ağacı dikildiğinde Ay, Güneş’e veya Müşteri’ye (Jüpiter) veya Müşteri evlerine karşı konumdaysa meyvesi bol olur. Zeneb yıldızının (Alpha Cygnus) ve Merih’in (Mars) doğuşunda ekilmesinden ise sakınmak lazımdır: “*Eger kamer, şemse yā müşterīye yā müşterī hānelerine nāzır olursa yigdür. Ol çekirdek bir yük mikdārı meyve virür. Eger zeneb ve mirrīh hulūlında vārid olursa, el-‘iyāzü bi’llāh.*”⁶⁰

Burçlar

Ay-altı evrene ait olan ve dört elementle dört niteliğin birleşmesinden oluşan üç varlık âlemi de burçlarla ilişkilidir.⁶¹ Nitekim “Burçlar kuşağının asıl sayısı olan 12; 3 ve 4’ün çarpımından meydana gelir. Geleneksel olarak algılandığında bu sayılar, Külli Tabiat’ın (evrensel tabiat) elementleri meydana getiren etken (sıcak ve soğuk) ve edilgen (kuruluk ve

⁵⁶ Mükerrerrem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 81a.

⁵⁷ “Onlar aynı zamanda dünyadaki bütün değişimlerin sebebi olan Külli Nefs’in çeşitli güçlerinin mevkileridir”. Seyyid Hüseyin Nasr, *age.*, s. 87, 97.

⁵⁸ Seyyid Hüseyin Nasr, *age.*, s. 96-97, 174, 183.

⁵⁹ Mükerrerrem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 165a.

⁶⁰ Mükerrerrem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 178b.

⁶¹ Seyyid Hüseyin Nasr, *age.*, s. 180.

nemlilik) niteliklere ayrılmasını ve Külli Nefs'in⁶² üç önemli eğilimini sembolize ederler. Külli Nefs'in eğilimleri şunlardır: 1. İlkeden uzaklaşma hareketi 2. Yatay genişleme 3. Tekrar ilkeye dönme. O halde 12 burç, sayısal sembolizmlerinde evreni yöneten ilkenin tümünü içerirler.”⁶³

Kitâbü'l-Filâha'da suya ait Yengeç, Akrep ve Balık burçlarıyla havaya ait İkizler, Terazî ve Kova burçlarının ekim-dikim işlemlerine çok uygun olduğu bildirilir.⁶⁴ Ancak ateşe ait olan üç burçta, yani Koç, Yay ve Aslan burçlarında ekim-dikim işlerinden kaçınmak gerektiği bildirilir. Burada dikkat çeken nokta bunların Ay burçları oluşudur. Metinde bu husus yeri geldikçe belirtilmiş, zikredilen burçların Ay'a veya Güneş'e ait burçlar oldukları açıklanmıştır: “*Ve ayun üç burûc-ı mâ'îyyesi vardur ki, seretân ve 'akreb ve hûtdur, garâset ve zirâ'ate gâyetde muvâfikdur. Ve üç hevâya mensûb burcları vardur ki, cevz ve mîzân ve delvdür, ki eylükde ana berâberdür. Ammâ âteşe mensûb olan burclar ki hamel ve kavs ve eseddür, ekmekden ve dikmekden külliyyen ihtirâz ve ictinâb itmek gerekdür.*”⁶⁵

Burçlar mevsimlerle de ilişkilidir. Buna göre her üç burç bir mevsime tekabül eder. Koç, Boğa ve İkizler ilkbahara; Yengeç, Aslan ve Başak yaza; Terazî, Akrep ve Yay sonbahara; Oğlak, Kova ve Balık kış mevsimine aittir. Metinde bazı bitkilerin ekilip dikilmesi, büyüyüp gelişmesi gibi konular burçların mevsimlerle olan ilişkisiyle bağlantılı olarak açıklanır. Mesela, zeytin ağacını dikmek için en uygun zaman, Güneş'in Balık burcunun ikinci yarısında doğuşundan Boğa burcuna varıncaya kadar olan devredir: “*Ve zeytünün dikmesi eyyâmı, güneş hûtun nısf-ı ahîrinde hulûlından burc-ı sevre varıncadur.*”⁶⁶ Üzümün büyüyüp gelişmesiye Güneş, Koç burcuna girdiği zaman olur: “*Ma'lûm ola ki harîfde dikilen kermler tîz meyve virür, zirâ rebî'e gelince yirde yatup kökler salar, muhkem olur. Güneş hamel burcına dâhil oldukda, fi'l-hâl neşv ve nemâ bulur.*”⁶⁷

Zeytin ağacının o yıl çok ürün verip vermeyeceğini anlamanın yollarından biri de de o yıl bitmiş en uç daldaki küçük yaprakların durumudur. Bu yaprakların ikisi solmuş gibiyse o yıl mahsulün az olacağı anlaşılır. Ancak bu tespiti yapmanın da bir vakti vardır. Bu vakit

⁶² İhvan-ı Safa'ya göre, “Bu Külli Nefs, ... alemin ruhudur. Tabiat bu Külli Nefs'in fiilidir. Dört element onun dayanağını teşkil eden maddedir. Yıldızlar ve küreler onun organları gibidir ve mineraller, bitkiler ve hayvanlar onun hareket ettirdiği nesnelere.” Seyyid Hüseyin Nasr, *age.*, s. 67.

⁶³ Seyyid Hüseyin Nasr, *age.*, s. 175-176, 185.

⁶⁴ Burada toprağa ait Boğa, Başak ve Oğlak burçlarından bahsedilmemektedir. Ekim dikime elverişli olan bu burçlarla ilgili bilgi, muhtemelen tercümede atlanmıştır.

⁶⁵ Mükerrerrem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 44b-45a.

⁶⁶ Mükerrerrem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 47a.

⁶⁷ Mükerrerrem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 70a.

Güneş'in, Balık burcunun on beş derecesinden Koç burcunun on derecesine ulaştığı devredir: *“Alma ve üzüm ve zeytün ol yılda bitmezden evvel çok yemiş vireceğinin ‘alâmeti beyânındadır... Ammâ zeytün ‘alâmeti, güneş hütun on beş derecesinden ‘amelün on derecesine varınca, kat’ınınun zemânında, ol yıl başında olan âhir budagının yaprağı zâhir oldukda, gâyetde küçük yapraklarının ikisi solmuş gibi olursa, ol yıl yemişi az olur; eger kuvvet üzerine olursa çok virmesinin ‘alâmetidür.”*⁶⁸

Burçlar, ekinlerle ilgili olarak hazırlanan bazı tılsımların uygulanmasında da önemlidir. Mesela, ağaçların çabucak büyümesi ve bütün zararlılardan ve hastalıklardan korunması için yapılması tavsiye edilen “havas”da Babilî veya Hicâzî Hint sümbülü alınır, ağacın dibi kazılarak önce sığır gübresi sonra Hint sümbülü konulur, kazılan çukur toprakla doldurulur. Bu işlem esnasında Ay’ın hangi burçta olduğunun bir önemi yoktur. Yirmi bir gün sonra doldurulan toprak açılarak karışım, kuruması için güneşe karşı bırakılır. Daha sonra karışım dövülerek, ağaçların diplerine konulursa, ağaçlar o yıl üç yılda verdikleri kadar meyve verirler. Ancak aynı işlem Ay, yengeç ve boğa burçlarındayken yapılırsa ağaç -ister büyük ister küçük olsun- ve çiçeklerin çok bereketli olacağı ifade edilir: *“Agacın sür’atle bitmesi ve cemi’ âfetleri def’ olması beyânındadır. Ve işidilmemiş havâsdandır: İzhir-i Bâbilî yâ Hicâzîden on batman mikdârı alup, agacın dibini, kamer kankı burcda ve gicede olursa, mezkûrun altına sığır tezegi koyup ve üstini dahı anunıla ve toprağla örtüp, yigirmi bir günden sonra toprağını açup, güneşe karşı kuruyınca koyup, ba’dehu tezegi toprağıyla döğüp ve yanında olan ağaçların dibine birer mikdâr ol toprakdan kosalar, ol yılda üç yılda virdükleri mikdârı yemiş virür. Kamer, burc-ı seretân ve sevrde, her kankı agacın büyüğünde ve küçüküğünde ve çiçeklerin dahı dibine kosalar ziyâdeliği zâhir olur.”*⁶⁹

Verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere Güneş, öncelikle verdiği “hararet” sebebiyle, toprağın oluşumu ve terbiyesiyle bitkilerin hayat bulması başta olmak üzere hemen tüm zirai faaliyetlerde -bazen olumlu bazen olumsuz- önemli bir etkidir. Bunun dışında eserde Güneş’le bağlantılı olarak günler, mevsimler ve iklim de konu edilmiş; ziraatle ilgili hemen her işlem, bilhassa mevsimlerle ilişkilendirilerek anlatılmıştır.

Ay’ın, bitkiler üzerindeki etkisi ise evreleriyle ilişkilendirilerek açıklanır. Genellikle tercih edilen evre, Ay’ın gökyüzünde hilal şeklinde görülmesiyle başlayan ve dolunay haline geldiği zamana kadar süren Ay’ın “arttığı” veya Ay “nurunun arttığı” dönem olarak ifade

⁶⁸ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 185ab.

⁶⁹ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, *age.*, 178b.

edilen evredir. Eserde, Ay'la bağlantılı olarak aylar da konu edilmiş; hangi zirai işlemin hangi ayda yapılması gerektiğiyle ilgili ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Ay, ayrıca burçlarıyla da ziraat üzerinde etkili bir rol oynamaktadır.

Yıldızların doğuş ve gözden kayboluşları, bazı zirai işlemlerin zamanını belirlemek için bir takvim oluşturmak maksadıyla kullanılırken, gezegenler taşıdıkları düşünülen bazı özellikleri sebebiyle tarım işlemleriyle ilişkilendirilmektedir. Bu özellikler bitkilerin olumlu veya olumsuz nitelikler kazanmasında etkilidir. Verilen örnekte de görüldüğü gibi tabiatı sıcak ve nemli olan ve uğurlu gezegenlerin en büyüğü (sa'd-ı ekber) kabul edilen Müşteri, hurma ağacının verimini arttırırken tabiatı kuru ve sıcak olan ve uğursuz gezegenlerin en küçüğü olarak (nahs-ı asgar) kabul edilen Merih'in ağaca vereceği zarar kelimelerle tarif edilemez. Eserde yer alan Ay ve Güneş burçları ise bir yandan bazı havas ve tılsımların uygulanmasıyla ilişkilendirilirken diğer yandan bazı zirai işlemler için vakit tayininde kullanılmaktadırlar.

Kaynaklar

Aydın, Mükerrerem Bedizel Zülfikar, *İbn Avvam Terceme-i Kitâbü'l-Filâha (Ziraat Kısmı); Çevirimetin – İnceleme - Sözlük, Mütercim: Muhammed b. Mustafa b. Lutfullah, Kitabevi, İstanbul 2011.*

Bozca, Mehmet, *Eski Doğu ve Batı Kavimlerinde Felsefi Düşünce (Sümer, Babil, Asur, Hurri, Hitit, Grek)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2003.

Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi; Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, Cilt I, çev. Ali Berktay, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2000.

Ercan, Emine Hilal, "Balkanlarda Gökyüzü ile İlgili İnanışlar ve Halk Takvimi" *Milli Folklor*, 2006, Sayı 69, Ankara.

Erhat, Azra; Eyüboğlu, Sabahattin, *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

- Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, Sadeleştiren: M. Fuad Başar, Kit-San Matbaacılık, İstanbul 1984.
- Fehd, Tevfik, “İlm-i Ahkâm-ı Nücum”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 124-125.
- Kramer, Samuel Noah, *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 1999.
- McClellan III, James E; Dorn, Harold, *Dünyanın Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, ed. M. Alev, çev. Haydar Yalçın, Arkadaş Yayınları, Ankara 2008.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, çev. Nazife Şişman, İnsan Yayınları, İstanbul 1985.
- Ronan, Colin, *Bilim Tarihi; Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, çev. E. İhsanoğlu - F. Günergun, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 2003.
- Sayılı, Aydın, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982.